

UNIVERSITAT
JAUME·I

El dret penal enfront del terrorisme. Qüestions i perspectives

José L. González Cussac

UJ15
ANIVERSARIUJI
1991-2006

Lliçó inaugural del curs 2005/06

José L. González Cussac

Catedràtic de Dret Penal

**El dret penal enfront
del terrorisme.
Qüestions i perspectives**

**Lliçó inaugural
del curs 2005/06**

Castelló de la Plana, 23 de setembre de 2005

INTRODUCCIÓ

Raons per a l' elecció del tema

En relació a l'entorn polític i social, el penalista té un problema que altres científics pràctics no pateixen: no hi ha distàncies entre la *ciència* del dret penal i l'opinió pública, açò és, entre les anàlisis dels juristes professionals i les propostes dels ciutadans. En efecte, prohibir i castigar pertanyen a la cultura quotidiana. Parlar de dret penal és parlar de violència, de l'ús de la força, de conflicte, de control. Probablement, açò sempre va ser així al llarg de la història, i ara l'«esperit de l'època», de la nostra, resulta aclaparador.

En aquest sentit, podria haver triat qualsevol altre tema: des de la violència de gènere, fins als incendis forestals, passant per matèries molt polèmiques com l'avortament, l'eutanàsia, la delinqüència socioeconòmica, el dopatge en l'esport o fins i tot «les gojoses matances» en les nostres vies de circulació. Però, crec que el fenomen del terrorisme, desgraciadament, centra el debat polític internacional i, al mateix temps, constitueix una mena de frontera, ja que en l'anàlisi i en les propostes de solució d'aquest es posa a prova les conviccions últimes sobre l'individu i de l'estat, dels drets i del poder; en definitiva, s'hi plasma el vell debat entre llibertat i seguretat i, per consegüent, es debat la nostra pròpia manera de vida, el nostre ordre de convivència.

Però també ho he triat perquè el terrorisme representa el segon problema que més preocupa els espanyols, d'acord amb les recents enquestes del CIS, incloent-hi l'última, del mes de juliol de 2005. Només aquesta dada estadística ja justifica, abastament, l'elecció del tema a desenvolupar.

Però, en el temps que dispose, òbviament, no pretenc abordar tan complexa problemàtica, ni tan sols oferir solucions concretes a la delinqüència terrorista, sinó un objectiu molt més modest, com és plantejar qüestions i esbossar perspectives per argumentar i *consensuar* les respostes legals a aquesta particular tipologia delictiva. De manera que, com dirien els clàssics, «*Quaerendo invenietis*»; és a dir, busca i trobaràs. Perquè, almenys en dret, no hi ha solucions màgiques, ni tampoc serveix de res «tallar el nus», sinó desfer-lo analíticament. Potser, per a altres, el problema siga molt més senzill, però al meu parer no pot lloar-se tal simplificació com a mèrit, sinó més aviat com mostra d'una superficialitat que no aborda en profunditat el problema dels fonaments i, en unir tot allò que és dispar, converteix el terrorisme en una espècie de nit i, de nit, com és sabut, tots els gats són negres.

QÜESTIONS I PERSPECTIVES

Abans de començar, resulta convenient formular una advertència preliminar: les qüestions i perspectives ací plantejades únicament perseguixen esbrinar si resulten d'utilitat per al debat sobre les respostes legals; però, de cap de les maneres, la utilitat o inutilitat d'aquestes, en l'àmbit juridicopenal, condiciona el valor que poden tindre en altres disciplines.

1. Què és la seguretat?

1.1. La seguretat com a pretext

Fa uns anys es parlava de la «llibertat com a pretext» per limitar la llibertat. El concepte de llibertat, valor superior de la nostra llei fonamental (article 1, CE), és tan làbil, que l'absolutització o desnaturalització de qualsevol de les formes o manifestacions d'aquesta pot aniquilar-la: s'utilitza la llibertat contra la llibertat (Vives Antón). Però ara, en els nostres dies, l'huracà de superficialitat ens ha tornat al passat. Avui hem tornat a la vetusta excusa de «la seguretat com a pretext» per ofegar la llibertat.

Començaré amb una reflexió més general sobre la idea de seguretat, ja que aquesta paraula apareix contínuament en el nostre llenguatge quotidià i, al mateix temps, justifica múltiples discursos i iniciatives

polítics i legislatius. I, en particular, en matèria de terrorisme aquesta expressió té una presència constant i essencial. En efecte, la idea de seguretat s'erigeix en fonament de les iniciatives repressives que s'imposen en la política penal del nostre país i l'avanç punitiu és la nota més expressiva d'aquesta: guerra contra el terrorisme i la delinqüència organitzada, enduriment de les sancions i de les maneres de compliment d'aquestes, mesures d'expulsió, recuperació de l'agreujant de *multireincidència*, abús de la pena de presó, etc., (Maqueda Abreu). Com a conseqüència d'aquest gir, ancorat en la idea de seguretat, el dret penal s'enfronta amb un dels més greus problemes de legitimació que té: el de servir d'«arma política». Com a rerefons, la discussió entorn de la «fugida al dret penal», l'expansió del dret penal o inclús l'«abús del dret penal».

Això mateix succeeix en l'àmbit de la doctrina científica. Així, per exemple, la literatura penal alemanya, que gaudeix de gran predicament internacional, sol aparèixer dividida en dos grans corrents: a) «la teoria de l'assegurament del futur amb els mitjans del dret penal» o «dret penal de la seguretat o 'del control social'», que eleva precisament la idea de seguretat a principi rector dogmàtic i politicocriminal; i, b) «teoria crítica del modern desenvolupament del dret penal» o «dret penal del risc o de la societat del risc», molt crítica amb aquestes construccions.

Però, sense cap dubte, es tracta d'una veu amfibològica repleta d'equívocs i de múltiples sentits.

Així, en el debat polític i jurídic sorgeixen expressions diverses com les següents: seguretat col·lectiva; seguretat jurídica; seguretat vial; seguretat pública; seguretat privada; seguretat dels béns jurídics; seguretat ciutadana; seguretat interior; seguretat exterior; seguretat nuclear; o, simplement, seguretat.

1.2. Una breu divagació sobre estadística criminal: necessitats objectives de seguretat i sensacions subjectives d'inseguretat

Permeteu-me una xicoteta llicència o divagació, encara que només siga per alleujar-vos de la feixuga càrrega de conceptes jurídics. És possible mesurar la seguretat o la inseguretat? Amb exactitud no, però sí que és possible acudir a les anàlisis i interpretacions de les estadístiques oficials, per a almenys tindre, encara que siga, una aproximació a la delinqüència a Espanya. Sense dubte això ens permetrà desfer alguns

tòpics, partir de dades reals per poder dissenyar una política criminal seriosa i tal vegada acostar-nos als diversos sentits de la paraula seguretat.¹

a) **Realitat delictiva i percepció ciutadana.** Un dels aspectes més interessants en aquest fenomen és la percepció que en té la ciutadania. Els mitjans de comunicació i altres grups de pressió poden influir en la sensació de seguretat que tinguen els ciutadans

La percepció de la delinqüència es mesura a través de dos conceptes: la *preocupació pel delicte*, que representa l'opinió de la població respecte al nivell delictiu que es pateix en l'entorn; i la *por al delicte*, que suposa l'aprehensió particular que té cada ciutadà de ser, personalment, víctima d'un delicte.

Les dades de 2000, 2001, 2002, i 2003 mostren que la *preocupació pel delicte* augmenta lleugerament més que la *por al delicte*, singularment en l'últim any, i ambdós fenòmens tenen una corba ascendent més pronunciada que les que representa la realitat delictiva en aquest mateix període. La ciutadania considera els temes relacionats amb la *inseguretat ciutadana* com un fet cada vegada més preocupant. Així, des de l'any 2000, no ha deixat de ser considerat com un dels tres problemes principals que existeixen actualment a Espanya, després del terrorisme i la desocupació.

b) **Comparació de la delinqüència entre països europeus.** Les dades aportades pel Consell d'Europa en relació a 39 països, demostren que Espanya té una taxa molt inferior a la mitjana europea en homicidis (2,8 enfront de 7), violacions i agressions sexuals (3,5 enfront de 7) i lesions (43 enfront de 215), sempre per cada 100.000 habitants.

La situació es capgira radicalment si ens fixem en els delictes de robatori i furt, i robatori i furt de vehicles. Espanya té una taxa de furts i robatoris de 238,8 per cada 100.000 habitants, mentre que la taxa europea és de només 80. A menor distància es troba la taxa de sostracció de vehicles de motor: Espanya 236,5 enfront de l'europea de 255.

c) **Evolució de la delinqüència a Espanya.** En nombres absoluts, la taxa de delinqüència a Espanya es va mantindre constant des de principis de la dècada dels anys '90, per tornar a ascendir des del 2000

---

1. Les dades ací aportades es troben en el treball d'Elisa García España i Fátima Pérez Jiménez: «Evolución de la delincuencia en España y Andalucía», Institut Andalús Interuniversitari de Criminologia, Màlaga 2004, que utilitza les estadístiques oficials del Ministeri de l'Interior, Consell General del Poder Judicial, Fiscalia General de l'Estat, Institut Nacional d'Estadística, Centre d'Investigacions Sociològiques i Consell d'Europa, entre altres.

fins al 2002 (va augmentar en un 5,38%), però, de nou l'any 2003, ha començat a descendir en termes absoluts (reducció en un 2,67%). Això és així a totes les comunitats autònomes, tret de Madrid, on va continuar pujant també l'any 2003. No obstant, és necessari advertir que encara que la delinqüència haja augmentat en termes absoluts en el període 2000 al 2002, en termes relatius el resultat seria molt distint, degut, per exemple, a que Espanya ha experimentat un creixement molt important de població.

Les comunitats amb major densitat delictiva, que superen els 50 delictes i faltes per cada 1.000 habitants, són, per aquest ordre, Melilla, Ceuta, Madrid i València.

d) **Estadístiques penitenciàries.** Espanya, des d'enguany, encapçala la relació de països de la Unió Europea amb major taxa de població penitenciària. Ja en 2002 tenia una taxa de 141,3 presos per cada 100.000 habitants, enfront de la taxa mitjana, inferior a 100.

La mitjana europea en densitat d'ocupació se situava, en 2002, en 94,3 presos per cada 100 places penitenciàries. En aqueixa data, abans de l'entrada en vigor de les duríssimes reformes penals de 2003, Espanya ja superava aquesta mitjana amb 112,5 presos per cada 100 places. Evidentment, açò suposa que les nostres presons alberguen presos per damunt de la capacitat que tenen.

Altres dades són igualment reveladores. L'estada mitjana a la presó, a Europa, és de 6,8 mesos, mentre que, a Espanya, és de 13,5 mesos. Quant a fugues, a Europa, se'n comptabilitzen 27 per cada 10.000 presos, mentre que, a Espanya, són 1,7 per cada 10.000 presos. D'altra banda, a Europa, es produeixen 8,5 morts a la presó per cada 10.000 presos, enfront de les 4,3 d'Espanya. Finalment, a Europa, els suïcidis representen el 28,7% del total de morts a la presó, mentre que, a Espanya, només són el 14% del total.

e) **Evolució de reclusos per delictes de terrorisme.**

	2000	2001	2002	2003
Exèrcit del Poble Galleg	7	5	5	3
ETA	436	461	532	566
GRAPO	30	24	30	32
JARRAI	13	19	9	8
Islàmic	0	0	0	30
Altres	15	26	23	11
TOTAL	501	535	599	650

f) **Estrangers.** El nombre d'estrangers detinguts i empresonats, a Espanya, augmenta lleugera i constantment en termes absoluts des de 1985. Cal ressaltar, no obstant, que des de 2003 els estrangers van ser detinguts en menys ocasions per una infracció penal que per les infraccions administratives, motivades per l'aplicació de la Llei d'estrangeria. D'altra banda, la presó provisional és una mesura que s'aplica amb major freqüència als estrangers que als espanyols: el 43,91% de tots els estrangers a la presó, en 2002, es trobava en presó preventiva, enfront del 15,38% dels espanyols.

Les principals conclusions que se'n poden extraure són, en primer i destacat lloc, que Espanya té uns índexs baixos de criminalitat i es presenta com un país poc violent, a jutjar, en primer lloc, per les taxes d'homicidis, agressions sexuals i lesions, que són inferiors a la mitjana europea; i, en segon lloc, pels índexs tan baixos de fugues, morts i suïcidis a la presó, en comparació amb la resta d'Europa. I això, a pesar de la major taxa de població reclusa, de l'amuntegament a les presons i de l'alt índex de duració del temps mitjà d'estada a la presó. No obstant, presenta una alta taxa de criminalitat en delictes no violents com ara furts, robatoris i sostraccions de vehicles de motor.

1.3. La reducció o simplificació de la idea seguretat: la nova i vella política criminal del dret penal simbòlic

Doncs bé, retornem a la idea de seguretat i a la connexió d'aquesta amb la política criminal i el terrorisme. Per descomptat, jo sóc dels que pensa que aquestes decisions no són *només científiques*, sinó que, al contrari, són, fonamentalment i, abans que cap altra cosa, decisions del poder polític que, després, queden contingudes en normes mitjançant procediments formals i tècniques jurídiques. D'ací que al dret penal li corresponga la tasca d'erigir-se en *barrera infranquejable* de la política criminal; és a dir, en mecanisme de racionalització de la política punitiva.

Per a molts experts, el pensament *neoliberal* i l'anomenada *globalització econòmica*, que dominen el panorama occidental en les dues últimes dècades, han espentat l'estat en un camí cap a l'abandó total de la protecció de certes «àrees de la seguretat». Açò es comprova en la reducció de controls públics o en la insuficiència d'aquests en àmbits de «seguretat col·lectiva», com els riscos mediambientals, ordenació del territori, sinistres laborals, circulació vial, transport aeri, etc. Després d'aquesta renúncia queda ja l'«estat penal», al qual només l'in-

teressa la seguretat davant del terrorisme i, en menor grau, l'anomenada «seguretat ciutadana». I d'aquestes dues classes d'atacs no l'interessa la prevenció (misèria, analfabetisme, desigualtat) que requeririen polítiques educatives i socials orientades a la prevenció; només l'importa la *repressió*. Perquè, és més fàcil, és més barat, i perquè no qüestiona les fallades del sistema, ni les fallades dels responsables. Per tot això, és més senzill culpar de tot un *enemic* comú: el terrorista, el terrorisme. O, en l'àmbit de la *seguretat ciutadana*, l'estranger.

Així, en tant que percepció subjectiva, la por a la criminalitat s'orienta selectivament cap a les formes més visibles de criminalitat: terrorisme, delinqüència al carrer, violència domèstica. Són els estereotips de criminal, enfront dels quals la intervenció punitiva actua com a mecanisme polític de resposta a les inquietuds socials, creades hàbilment per les estratègies de sensibilització de l'opinió pública i la inducció de l'alarma social. Amb aquestes estratègies s'aconsegueix ocultar les contradiccions del sistema, això és, les autèntiques amenaces socials, polítiques i econòmiques: el canvi de model social esdevingut pel vertiginós desenvolupament de les noves tecnologies i de les comunicacions, la crisi de l'estat del benestar, la globalització econòmica, el canvi climàtic i les conseqüències mediambientals d'aquest, el desenvolupament de la biomedicina, la dissolució i l'aïllament de l'individu, etc.

En aquest context cal situar també el denominat «dret penal simbòlic». És a dir, l'«efecte aparador», «la fugida al dret penal», i la posterior aplicació nul·la, mínima i desigual de les normes. D'aquesta manera, es transmeten missatges o continguts valoratius en la consciència social i es trasllada a l'àmbit jurídic totes les possibilitats socials de resolució de conflictes. També comporta un doble llenguatge, on els fins manifestos i els fins latents coexisteixen perillosament, perquè els fins realment perseguits són diferents dels fins aparents. Tal vegada, perquè els objectius no són necessaris per ordenar la convivència o perquè el contingut d'aquests no guarda relació amb necessitats socials autèntiques. O, simplement, perquè les normes i els mitjans per al compliment d'aquests són, senzillament, insuficients. En els últims anys, són múltiples els exemples que il·lustren la noció de dret penal simbòlic. Fins al punt que resulta senzill identificar cridaners supòsits de *lleis reactives, activistes, aparents, gratuïtes, autoritàries, conciliadores i identificatives*. És a dir, unes lleis ràpidament aprovades per calmar la població que, en mostrar la capacitat de reacció i de coacció de l'estat, persegueixen, essencialment, conformar la creença social que aquest actua i resol. Així mateix, tracten d'exhibir una total identificació del legislador (i del govern que és qui ho explota) amb problemes dels ciu-

tadans, encara que moltes vegades pateixen de greus defectes tècnics i són aprovades sense recursos materials.

Aquest caire del «nou dret penal», arrelat en la idea de seguretat, ha comptat també amb el decisiu impuls dels mitjans de comunicació i amb que alguns han anomenat «enlluernament de l'esquerra» amb el dret penal. Encara que, molt breument, hem de fer-nos ressò d'una opinió avui compartida que assenyala que els mitjans de comunicació no només són esclaus del mercat, el consum i la publicitat, sinó també d'«informacions institucionalment elaborades»; és a dir, políticament orientades per formar, en l'opinió pública, la necessitat de seguretat (Beck).

En aquest panorama de reafirmació simbòlica dels valors d'ordre, estabilitat, eficiència i seguretat, enfront del temor de la nova societat, unit a certs èxits històrics en la tutela de drets individuals i socials, les majories parlamentàries, fins i tot algunes de l'esquerra, que persegueixen interessos electorals a curt termini, s'han sumat al cor propagandístic d'aquest dret penal de la seguretat: la lluita contra la criminalitat ven a l'alça en la nostra societat com un producte comercial de la indústria mediàtica (Maqueda Abreu).

En resum, com ja he exposat recentment, la política criminal del *neoconservadurisme*, consensuada avui per sectors de l'esquerra, i que ha configurat el «nou model penal de la seguretat», es caracteritza per aquests grans trets. Primer, en el marc general, de conformitat a l'alineament d'aquest amb les polítiques *neoliberals*, ha recorregut a les reformes penals com l'instrument més coincident amb l'objectiu del dèficit públic zero; és a dir, que, sense invertir realment en administració de justícia, ni de bon tros en polítiques socials, busca convèncer els ciutadans mitjançant la propaganda, que els problemes es resolen només amb el canvi de les lleis, sense atendre, en paral·lel, a les xifres de criminalitat. Segon, generalment, els canvis legals s'han justificat, habitualment, no en legítimes conviccions ideològiques, sinó en raons tècniques i de major eficàcia. I, moltes vegades, sobre la base afegida de la ineficàcia de les lleis «*garantistes*».

Per citar un exemple, tan conegut com l'espanyol, i encara que no siga una tendència exclusiva del nostre país, un repàs a les reformes penals dels últims anys ens descobreix que s'han centrat quasi exclusivament en dues àrees: terrorisme i estrangeria vinculada a la idea de «seguretat ciutadana», i s'ha relegat la resta al mer tràmit.

En sumar tots aquests factors –contínues reformes, precipitació i escàs debat públic–, inevitablement, el procés, en conjunt, desemboca en la superposició motoritzada de normes, amb les conegudes inflació

i hipertròfia del sistema penal, que atordeix, igualment, ciutadans i juristes. I encara un altre efecte pervers: el que s'ha denominat l'«abús del dret penal i la banalització de la legalitat» (Carbonell Mateu).

1.4. Una obvietat: la diferenciació d'àrees, necessitats i polítiques de seguretat

Doncs bé, després d'exposar sintèticament aquest panorama del «nou model penal de la seguretat», ja ha arribat el moment de posicionar-nos. Com a punt de partida, és indubtable que la seguretat és «una radical necessitat antropològica humana» (Pérez Nuño). A partir d'aquesta idea comuna, es ramifica en diversos aspectes, àmbits o sectors, on ha cal especificar el contingut per adequar-lo a les necessitats respectives. De manera que, en el sector vial, la seguretat requerirà una anàlisi i unes accions determinades, molt diferents de les que la mateixa idea de seguretat precisa en l'àmbit de la seguretat en el treball, o en el de la seguretat davant de riscos catastròfics (nuclear, químic, bacteriològic).

Per consegüent, la primera aproximació al concepte jurídic de seguretat passa, necessàriament, per diferenciar les diferents àrees de la seguretat. Aquesta afirmació no deixa de ser una obvietat, però el problema és que, en l'actualitat, s'ha *relativitzat* en excés. I, com s'ha destacat ja en la nostra doctrina (Navarro Cardoso), ni tan sols es distingeix entre necessitats objectives de seguretat i sensacions subjectives d'inseguretat. De manera que, sense ulteriors matisos, emergeix la idea de seguretat com a criteri legitimador de totes les polítiques d'intervenció punitiva. Amb això, es desenvolupa un tractament «pla», homogeneïtzat i, per tant, dúctil, del concepte seguretat. Aquesta simplificació comporta una instrumentalització del concepte seguretat, que serveix, indistintament, tant per legitimar decisions de política criminal en l'àmbit de la violència domèstica, com també per justificar la política de defensa estratègica nacional. I, com és evident per a qualsevol, les eventuals víctimes d'una agressió domèstica demanden accions molt diferents de les que urgeixen les eventuals víctimes d'un atac extern amb míssils balístics de destrucció massiva. Sense dubte, aquesta manipulació de la idea de seguretat desemboca en anàlisis equívocues, polítiques sense sentit i reformes legals absurdes, en no tindre fonament, i de la imprescindible particularització de les diferents classes de seguretat. Sense matisos i sense diferenciar les diverses demandes objectives de seguretat, no resulta possible dissenyar una política criminal seriosa ni un model jurídic eficient.

1.5. La seguretat jurídica

La segona idea de seguretat que és absolutament irrenunciable és la de *seguretat jurídica*. I és irrenunciable tant per raons de necessitat o eficàcia com per raons de principi. És un lloc comú, en el nostre patrimoni cultural, que el dret penal que avui coneixem naix amb la Il·lustració, particularment, des de l'anhel de la *humanització* d'aquesta (Beccaria) i la consideració com la «*carta magna del delinqüent*» i la «*barraera infranquejable de la política criminal*» (Von Liszt).

Doncs bé, el pressupost d'aquest model, conegut com «*el bo i vell dret penal liberal*», és la *seguretat* jurídica, formulada a través del principi de legalitat, una mena de principi de principis (Vives Antón), des d'on es desenvolupen tots els altres principis penals, entesos com a límits al *ius puniendi* de l'estat; açò és, com a garanties dels ciutadans enfront del poder públic sancionador. Al si d'aquest es conté la *llibertat dels moderns*, segons la qual allò que no està expressament prohibit, està permès. En aquest sentit, pot afirmar-se que el principi de legalitat constitueix l'essència mateixa de l'estat de dret.

Així, el principi de legalitat descansa sobre la idea de *seguretat jurídica*, enunciada com a possibilitat de calcular amb exactitud les conseqüències jurídiques de les diferents accions. Per consegüent, la funció d'aquesta és traçar l'esfera pública autònoma i independent de la moralitat individual, que comporta delimitar allò que l'estat pot arribar a prohibir. Perquè, de cap de les maneres, pot prohibir qualsevol conducta, sinó que la ingerència estatal ha de cenyir-se a allò que resulte indispensable per tutelar la coexistència externa dels arbitris individuals, segons la llei general de llibertat (Vives Antón).

Per comprendre millor la transcendència de la idea de *seguretat jurídica*, expressada en el principi de legalitat penal, n'hi ha prou amb recordar que no només representa un límit formal a l'exercici del poder punitiu de l'estat (*lex praevia, scripta et stricta*), sinó també un límit material a aquest, amb l'afirmació de la independència del dret penal de concepcions morals i religioses i la restricció d'aquest a castigar només les perturbacions més intolerables de la vida social. Al mateix temps, com siga que les conseqüències de les accions humanes sí que se'n troben, en major o menor mesura, vinculades als desiguis dels seus autors, resulta possible sancionar-les. D'aquesta consideració se'n deriva que el principi de legalitat, com a principi de regulació de les conductes humanes per mitjà de normes, conté el germen del principi de culpabilitat. I per fi, en concebre's la pena com un *mal* necessari per tutelar la convivència, també es deriva de l'enunciat d'aquesta el prin-

cupi de proporcionalitat o prohibició d'excés (intervenció mínima). En definitiva, la idea de seguretat jurídica continguda en el principi de legalitat, condiona un enteniment del dret penal que va més enllà de la configuració d'aquest com a «*carta magna del delinqüent*», fins a la comprensió com a «*carta magna llibertatu*» (o com una espècie de constitució al revés o constitució negativa).

Però, no oblidem tampoc que l'edifici de la legalitat, de la legalitat democràtica, es fonamenta en l'educació, base de l'acord voluntari entre els ciutadans, del contracte social que estableixen entre si i que expressa els valors que ens converteixen en ciutadans i no en súbdits d'una tirania. En aquest sentit, pot parlar-se del significat polític del principi de legalitat, fórmula tècnica de la *seguretat jurídica*, i essència de l'estat de dret.

1.6. Seguretat pública, ordre públic i pau pública

Finalment, i ja en relació directa amb els delictes de terrorisme, pareix necessari mantindre la noció de seguretat pública, històricament vinculada a un concepte d'*ordre públic* reelaborat des de pressupostos democràtics, com ja ha desenvolupat la nostra jurisprudència constitucional.

El concepte d'*ordre públic* fa referència a l'ordre extern i material necessari per a la convivència. Els delictes de terrorisme s'incardinen dins del títol XXII del Codi Penal que, precisament, porta aquesta rúbrica: «Delictes contra l'ordre públic». En nombroses ocasions s'ha evidenciat aquesta denominació, i s'han qüestionat les raons per les quals no es va ubicar dins dels «delictes contra la Constitució» (títol XXI). Al seu torn, *ordre públic* no és un concepte equivalent a «pau pública», que no exigeix un funcionament ordenat de la vida pública, ni s'oposa a la noció de desordres públics, sinó que fa referència a les idees de tranquil·litat i quietud.

Aquesta és una constant en la nostra jurisprudència des de la STC 199/1987, en definir els delictes de terrorisme com «alteració greu de la pau pública», a través de l'ocupació de mitjans destructius idonis per atemorir la població «*amb tal intensitat, que pugua considerar-se que s'impedeix el normal exercici dels drets fonamentals propis i l'ordinària i habitual convivència ciutadana, la qual cosa constitueix un dels pressupostos de l'orde polític i de la pau social*». Així, mentre «la pau pública» equival a les condicions bàsiques generals per a la convivència ciutadana i a la seguretat en l'exercici espontani de drets i llibertats, el concepte d'«or-

dre públic» es refereix a la tranquil·litat en el desenvolupament de les activitats ordinàries en espais públics (Asúa Batarrita). En conseqüència, es tracta de dos conceptes de molt divers contingut i extensió.

Per altra banda, la noció de «seguretat ciutadana», es defineix com «*activitat dirigida a la protecció de béns i persones i al manteniment de la tranquil·litat i l'orde ciutadans*» (STC 33/82, de 8 juny). Però, aquesta idea ha de ser reconduïda al concepte de seguretat pública conforme als articles 104, 1r i 149, 1r de la CE. En aquesta línia, la STC 59/90, de 29 març, en referir-se a l'exegesi constitucional de «pau pública», advertia que la seguretat pública engloba als d'ordre públic i seguretat ciutadana. L'ordre públic s'ha de interpretar conforme a l'article 10, 1r de la CE: els drets fonamentals i el respecte a la llei i als drets dels altres són el fonament d'aquest i el de la pau social. En canvi, la «seguretat ciutadana», és una noció encara més concreta, que s'equipara a la protecció de persones i béns enfront de les accions violentes, agressions o situacions de perill. Al contrari, «seguretat pública» és un concepte més precís que el d'«ordre públic», perquè se centra en l'activitat dirigida a la protecció de béns i persones (seguretat en sentit estricte) i al manteniment de la tranquil·litat o ordre ciutadà (Portell Contrera).

Com comprovarem més endavant, el model legal espanyol defineix els delictes de terrorisme des de la finalitat d'alterar greument la pau pública, subvertir l'orde constitucional i alterar els mecanismes democràtics per mitjà de l'ús de la violència. De tot això es deriva l'exigència d'operar amb un concepte de *pau pública*, vinculat als valors democràtics continguts en la nostra llei fonamental.

2. Què és el terrorisme?

2.1. Sobre el concepte de terrorisme

Sense cap dubte, es tracta d'una expressió ambigua i equívoca, amb un origen generalment atribuït al «Període del terror» de la Revolució Francesa (*terrére*). No obstant, és durant el segle XIX quan s'estén, vinculat a la figura del «delinqüent polític» i als moviments de lluita social i política violenta. Naixen les ideologies revolucionàries i de la mà d'aquestes la «guerra revolucionària». Més tard, comença a encunyar-se el terme «terrorisme contemporani», que unit a l'ús de la violència amb finalitats polítiques per grups organitzats, dona lloc també a expressions com «violència institucional i violència de resistència» (Lamarca Pérez).

En llenguatge planer, terrorisme és equivalent a successió d'actes de violència executats per infondre terror. També significa dominació pel terror. Generalment, s'entén per tal «el mètode o la teoria metodològica per mitjà de la qual una organització o un partit polític intenta aconseguir els seus objectius i recorre de manera preferent a la violència» (Lamarca Pérez).

En tot cas, hi ha una evident necessitat de definició legal i normativa del terrorisme, perquè el que és obvi és que rep un tractament substantiu i processal penal excepcional o, si més no, especial. De manera que, la més elemental noció de seguretat jurídica obliga a determinar prèviament a què i a qui s'ha d'aplicar la normativa especial *antiterrorista*. No es tracta, en conseqüència, d'una mera disquisició acadèmica, sinó d'una autèntica necessitat real, establir l'estatut jurídic del terrorista.

Per tant, la tècnica legislativa emprada a aquest efecte és casuística, i consisteix en l'enumeració de conductes que, generalment, integren delictes comuns greus (homicidis, lesions, segrestos, extorsió, etc.). A partir d'ací es distingeixen dos models. El primer rep el nom d'*objectiu*, perquè estableix el concepte per la pertinença a una associació terrorista i a la realització de delictes comuns greus (així, el paràgraf 129 del CP alemany). El segon sistema, majoritari a Europa, és denominat *mixt subjectiu-objectiu*, requereix, expressament, una finalitat: intimidar la població; subvertir el sistema democràtic o l'alteració greu de l'ordre públic (Espanya; França; Itàlia; Portugal; Regne Unit). L'exigència de finalitat es justifica en la necessitat de diferenciar els delictes de terrorisme d'altres delictes violents comesos per grups organitzats (Asúa Batarrita). No obstant, l'exigència d'una finalitat específica no deixa d'acostar-nos a una mena de pensament tautològic i a un problema de prova de la finalitat.

En tot cas, trobem un factor comú en ambdós models: es criminalitzen només els mitjans violents, no les idees polítiques. Però, tota idea política és susceptible de ser fanatitzada, i llavors condueix a la violència, es transforma, llavors, en la «forma més degradada de llenguatge». Tal vegada, per aquesta difícil separació entre violència i política, no s'haja aconseguit plenament l'autonomia en la definició de les infraccions terroristes. En qualsevol cas, es pot avançar que el terrorisme es manifesta a través de la violència; açò és, en la comissió de conductes que, en si, ja constitueixen delicte. Per descomptat, tampoc per separat, els elements d'organització o finalitat són suficients per definir jurídicament el delicte de terrorisme. Només amb la com-

binació de tots aquests s'aconsegueix un mínim de precisió conceptual.

En el cas espanyol, des de la restauració del sistema democràtic, les reformes penals han seguit l'orientació dominant en l'espai europeu, que no considera delictes polítics els actes de terrorisme. Aquesta separació s'ha traçat per mitjà del recurs a la tècnica d'agreguar delictes comuns greus i menys greus. En resum, per comprendre el concepte jurídic de terrorisme resulta imprescindible diferenciar tres plans: la comissió de delictes comuns; la finalitat d'aterrorir els ciutadans; i el fi últim, subvertir l'orde polític. Doncs bé, aquesta última finalitat o mòbil, no pertany a l'objecte de valoració jurídic penal (Asúa Batarrita). Des del punt de vista del dret penal, allò essencial és la incidència política per mitjà de la comissió de delictes; açò és, el recurs a la violència com a tàctica política. De manera que no es criminalitzen les idees, ni el pensament, ni les finalitats perseguïdes, sinó els mitjans violents emprats, com tantes vegades han repetit la jurisprudència i la doctrina.

En efecte, en aplicar i interpretar els articles 571 i següents del Codi Penal, s'ha advertit que el terrorisme persegueix uns determinats objectius polítics i socials a través del terror; és a dir, per mitjà d'una successió d'actes de violència encaminats a imposar-los per la força, ja a atemorir la població i coaccionar els poders legítimament constituïts, i és indiferent que l'agressió es dirigisca contra la generalitat de la població com contra un grup, col·lectivitat, institució o persona determinada.²

Tradicionalment, s'ha requerit la concurrència de jerarquia, disciplina, estabilitat, permanència i objectius plurals (STS de 12 març de 1992). Per aquest motiu, la legislació antiterrorista s'ha basat, fonamentalment, en la idea de la criminalitat organitzada, atès que, en la immensa majoria de casos, els actes de terrorisme es cometen en el si de *bandes armades*. Però, justament l'aparició d'Al-Qaeda, l'estructura organitzativa de la qual és molt difusa, suposa, novament, el gir conceptual fins fer-nos recordar la llegendària figura del terrorisme anarquista individual i, per tant, comencen a diluir-se, o almenys a valorar-se com a relatives, aquestes exigències relatives a la classe o manera d'organitzar-se.

Per consegüent, allò essencial per definir els actes de terrorisme resideix en la pràctica d'actes de violència que constitueixen delictes

---

2. Així, entre moltes altres, les STS de 27 de desembre de 1998; de 28 de juny de 2001; i de 21 de maig de 2002.

comuns amb una finalitat de subvertir l'ordre constitucional i alterar la pau pública, i és indiferent si es realitzen en el si d'una organització o es cometen individualment.

2.2. *Delicte polític i delictes comuns*

Però, en tractar-se d'una violència política, la necessitat de diferenciar la incriminació de les idees polítiques enfront dels actes de violència executats en nom d'una ideologia, s'erigeixen en qüestió nuclear.

En un pla tecnicojurídic, tradicionalment, les infraccions penals s'han classificat segons la naturalesa d'aquestes en *delictes comuns* i *delictes polítics*. Cada una d'aquestes dues categories té atribuït un diferent règim jurídic. Per tant, per poder determinar una i una altra classe d'infraccions, la doctrina ha acudit a distints criteris, que han propiciat la formulació de diverses teories destinades a fixar la diferència entre delictes polítics i delictes comuns. En primer lloc, la *teoria objectiva* acudeix a la naturalesa comuna o política del bé protegit. En segon terme, la *teoria subjectiva* atén a si els mòbils de l'autor eren de naturalesa comuna o política. I en tercer lloc, la *teoria mixta* combina, encara que de diferents maneres, ambdós criteris. Així, segons el criteri *mixt extensiu* serà delicte polític tot aquell que lesioni un bé polític o que persegueixca objectius polítics. Mentre que el criteri *mixt restrictiu* requereix que concórreguen ambdós per qualificar un delicte de polític.

En la cultura occidental es consideren delictes polítics el càstig a la lliure afiliació a partits polítics, sindicats, confessions, o societats; a la llibertat d'expressió, informació i impremta; a la llibertat d'ensenyança etc. En l'actualitat, els sistemes democràtics consideren aquestes conductes drets fonamentals de la persona i ara apareixen consagrats en les lleis fonamentals d'aquests. Per tant, un dret penal democràtic és incompatible amb la sanció d'aquests drets, i més encara, allò que es castiga és impedir el lliure exercici d'aquests. Però, en altres temps, dins de règims autoritaris, sí que estaven sancionats penalment. En particular, durant les monarquies absolutes, amb els delictes de «*lesa majestat*» i, posteriorment, en el si dels règims totalitaris i autoritaris.

En el present, se sosté, pacíficament, que en els estats democràtics no hi ha els delictes polítics en sentit estricte. No obstant, també s'ha volgut posar en relleu que aquesta reducció o diferenciació, només és vàlida per al denominat «terrorisme intern o domèstic», i sempre que la comparació s'efectue entre estats homogenis. En els règims dic-

tatorials no resulta senzill operar sempre amb aquestes categories i, potser per això, afegit a les molt diferents tradicions culturals, siga qüestionat, per alguns, en relació al «terrorisme internacional». En tot cas, la caiguda del Teló d'Acer, amb la consegüent desaparició d'un món partit en dos blocs, ha possibilitat que la normativa internacional, tot i que encara insuficient, avance cap a una contundent separació entre delictes polítics i terrorisme. Així, pareix que es consolida la idea que qualsevol acte contra la població civil deixa de ser un delictes polític per convertir-se en un acte de terrorisme. És a dir, s'afirma la prohibició i condemna de la subordinació dels drets individuals a fins polítics, i el rebuig a la violència com a instrument polític.

Per tant, la distinció entre *delictes comuns i polítics* té una gran transcendència, perquè confereix un estatut jurídic diferent, i molt especialment en matèria d'asil i extradició. Per citar l'exemple més característic en matèria de delinqüència terrorista, l'article 13.3 de la CE disposa que «Queden exclosos de l'extradició els delictes polítics, i no es consideren com a tals els actes de terrorisme».

La legislació espanyola pareix seguir un criteri objectiu, segons es desprèn tant de la Llei d'extradició passiva (article 4), com del Conveni europeu per a la repressió del terrorisme (Estrasburg, 27 de gener de 1977), la qual cosa significa que, si el bé atacat és de naturalesa *comuna*, el delictes serà considerat comú i, per consegüent, hi cap l'extradició dels autors d'aquest. En aquest sentit, qualsevol atac contra la vida, integritat, llibertat de les persones, segrest, presa d'ostatges, utilització de bombes, explosius, coets o armes automàtiques, es considera sempre un acte de terrorisme i, per tant, un *delictes comú*, susceptible d'extradició.

En tot cas, els delictes de terrorisme, encara que siguen considerats *delictes comuns*, no deixen de tindre unes característiques molt particulars, sobretot per la instrumentalització de les persones i els seus béns amb la doble finalitat d'atemorir la població i obtenir les metes polítiques. Per totes aquestes raons, els delictes de terrorisme, si bé integren la categoria de *delictes comuns*, presenten uns trets molt especials que necessàriament condicionen el tractament punitiu.

2.3. Terrorisme d'estat i «guerra bruta»

Per concloure l'apartat dedicat al concepte de terrorisme, ens resta examinar un tema polèmic com és el relatiu al denominat «terrorisme d'estat».

Un sector de la doctrina majoritària espanyola no considera autèntic terrorisme el «terrorisme d'estat», atès que es tracta d'una denominació retòrica o perquè aqueixes accions mereixen uns altres qualificatius. Així, en el pla internacional serien crims de guerra, crims contra la humanitat o genocidi. I en el dret intern, si l'estat exerceix regularment la violència és formalment legítima; i si l'exercici d'aquesta és irregular, l'estat no mai és responsable com a tal. Per descomptat, que hi ha models de dominació política basats en el terror, però són molt diferents al terrorisme no «institucional». En aquest sentit, és molt convenient diferenciar tres grups de casos. En un primer grup trobem l'extralimitació dels poders públics en la lluita contra el terrorisme, que a vegades pot arribar a legislacions excepcionals o a l'ús de pràctiques intolerables com la tortura. En segon lloc, podríem parlar dels estats totalitaris, on l'aniquilació de l'enemic està més o menys formalitzada en la legislació d'aquests i els problemes són de legitimitat de les lleis que donen cobertura a l'exercici del terror (l'Alemanya nacional-socialista; Itàlia feixista; l'Espanya franquista; l'URSS, etc.). En un tercer grup, ens enfrontem a la violència exercida per grups *paramilitars* o pels propis cossos de seguretat, però al marge de la llei, encara que amb una absoluta o parcial impunitat (dictadures d'Argentina, Xile, El Salvador, Guatemala, Colòmbia, Perú, etc.). Certament, la divisió no pot fixar-se nítidament en algunes situacions, però en altres sí resulta operativa i, en qualsevol cas, és vàlida com a regla general. No obstant, aquesta distinció reapareixerà en parlar de les classes de terrorisme i fins i tot, com comprovem, incideix sobre el mateix concepte de terrorisme.

Doncs bé, d'aquesta mateixa opinió és la jurisprudència, que en enjudiciar l'activitat violenta del GAL, i sancionar exdirigents del Ministeri de l'Interior i a oficials i agents policials, no va considerar que foren terrorisme, perquè faltaven els requisits de ser un grup armat i perquè no perseguïen la finalitat de subvertir l'orde constitucional.³ No obstant, també hi ha autors que sí que consideren terrorisme la violència il·legítima de l'estat, practicada per servidors públics, i que es veu afavorida a més per una legislació que facilita l'exclusió de garanties i possibilita la tortura (Portell Contrera; Muñoz Comte). La seua argumentació és que no només la finalitat de subvertir l'orde constitucional converteix la violència en terrorisme, sinó que també es produeix quan la finalitat altera la pau pública o la seguretat ciutadana, per

---

3. STS de 12 de març de 1992; STS de 29 de juliol de 1998.

a això es fonamenten en la interpretació d'algunes resolucions judicials.⁴

No obstant, encara que el tema siga complex, no pareix que, conforme a la legislació vigent, pugui parlar-se en un sentit tecnicojurídic de *terrorisme d'estat* sinó, en tot cas, de la comissió d'altres delictes comuns, com ara tortures, homicidi, lesions, detencions il·legals o altres infraccions vinculades amb l'abús de funcions públiques.

3. Terrorisme o terrorismes? L'enemic intern (*terrorisme domèstic*) i l'enemic extern (*terrorisme internacional*)

Hi ha només un terrorisme o diversos terrorismes? La pregunta consisteix en si les accions violentes practicades en diversos països i reivindicades per molt diferents grups, sota circumstàncies diverses, són idèntiques o, almenys, poden ser reconduïdes a un tractament jurídic semblant.

Per citar només alguns exemples, podem comparar els següents comportaments per analitzar si és possible reconduir-los a una categoria comuna: l'atemptat d'ETA en sòl espanyol; el de l'IRA dins del Regne Unit; les accions de les Forces Armades Revolucionàries a Colòmbia (FARC); la violència de Hamas enfront d'Israel; els múltiples actes violents de la *intifada* a Palestina; la insurrecció a l'Iraq després de l'ocupació militar estrangera; les accions del PKK kurd; la lluita de l'Exèrcit d'Alliberament de Kosovo; les accions del Moviment Islàmic de l'Uzbekistan; els Tigres de l'Alliberament de Sri Lanka; Abu Saïaf a Filipines; el grup Ranvir Sena a l'estat hindú de Bihar; o els múltiples atacs reivindicats per Al-Qaeda en diversos països.

De nou, la pregunta ens porta al concepte de terrorisme i, més exactament, a si hi ha un sol terrorisme o diverses classes de terrorisme. Però, més enllà del debat històric, polític, cultural i fins i tot militar, que ens portaria a remuntar-nos a conceptes com el de *guerrilla*, descolonització, guerra, conflicte bèl·lic, justificació, causes o legitimitat, allò que ens interessa és saber si, almenys en el pla estrictament jurídic, és possible un tractament uniforme de l'ús de la violència com a instrument polític.

---

4. Se citen les STC 33/82; 59/90 i STS de 27 de maig de 1988..

Ara bé, si no és senzill trobar un concepte unànim de terrorisme en el marc de països amb profunds llaços històrics i culturals, més difícil resulta trobar classificacions acceptades universalment. Així, no s'ha avançat, almenys jurídicament, en distincions entre terrorisme polític, ètnic, religiós, subversiu, social i comú. Tampoc s'accepta unànimement, com acabe d'exposar, la distinció entre «terrorisme comú» i «terrorisme institucional» o terrorisme d'estat.

No podem oblidar que el terrorisme constitueix, indiscutiblement, un fenomen polimòrfic, que varia els procediments d'actuació segons les cultures i les èpoques. Potser, l'única classificació estesa siga la que distingeix entre «terrorisme intern» i «terrorisme internacional». I tampoc es troba lliure d'objeccions, ja que de vegades s'al·ludeix amb aquesta expressió a les aliances de grups terroristes de diferents països; en altres es refereix als denominats «estats terroristes», pel suport que ofereixen a organitzacions que actuen en altres territoris («la Internacional del Terror»); un tercer criteri és l'existència de víctimes internacionals; en quart lloc, s'anomena així perquè persegueix un canvi polític i social mundial; igualment, es parla de terrorisme internacional al que es prepara o executa qualsevol de les fases d'aquest en diferents estats i, finalment, al que atempta contra valors universals (Lamarca Pérez).

La distinta manera de mesurar que, en general, els estats apliquen als actes de violència, segons es tracte de països amics o enfront dels considerats enemics, complica extraordinàriament la qüestió en el pla internacional (Ferrajoli). També resulta problemàtic, com ja he indicat, assignar a formes de violència, ja definides com a delictes comuns, una finalitat específica i generalment qualificada. Tot això mostra la necessitat, ja apuntada en diversos fòrums, de crear una jurisdicció internacional i una normativa que preveja aquestes infraccions com una espècie de delictes de *lesa humanitat*. Aquesta hauria de ser la línia a seguir en el marc internacional, ja que en els drets nacionals, moltes d'aquestes qüestions ja es troben resoltes. Almenys, en els països que defineixen aquests delictes de mode autònom que, per estrany que parega, no són, ni de bon tros, tots, ni tan sols en l'espai europeu. Amb altres paraules: hi ha estats on no apareix el terme terrorisme en les lleis d'aquests.

Per descomptat, com advertia, més senzilla, encara que no exempta de problemes, és la definició de terrorisme en les diferents legislacions estatals; açò és, la creada enfront del denominat terrorisme domèstic. De fet, molts països, entre aquests Espanya, apliquen la seua legislació terrorista indiferenciadament a qualsevol classe de terroristes, siguen d'origen domèstic o internacional. Altres, en canvi, com

els EUA, van modificar radicalment la seua legislació després dels atemptats de l'11S. I aquest pareix ara el camí desitjat pel govern britànic.

On sí que ha de regnar l'acord és a rebutjar les classificacions de terrorismes *tous* i terrorismes durs, o la desgraciada expressió espanyola de «terrorisme de baixa intensitat». Almenys, des de la perspectiva jurídica, el fenomen terrorista conté una sèrie d'atacs a béns jurídics fonamentals amb la doble finalitat de subvertir l'ordre constitucional i atemorir la població. I totes aqueixes conductes han de ser qualificades per igual com a delictes de terrorisme. Ni el nombre de víctimes o la seua condició, o les diverses conductes de col·laboració i finançament, escapen a aquest concepte legal.

4. Què ha canviat amb el *nou* terrorisme des de l'11S?

El professor Heymann ha exposat que els canvis fonamentals operats després dels atacs terroristes de l'11S en sòl nord-americà resideixen en dos aspectes. El primer fa referència a «l'escala del perill» i el segon a l'envergadura del grup. Segons aquest autor, la quantitat de dany ha canviat, i ja no ens trobem amb «xicotets danys» o danys limitats, sinó amb terroristes disposats a usar armes de destrucció massiva o mitjans susceptibles d'ocasionar grans estralls i massacres indiscriminades. Els grups terroristes internacionals continuen buscant armes no convencionals amb capacitat per assassinar milers de persones. D'altra banda, la dimensió del grup ha evolucionat, en passar de ser un xicotet, en els inicis (al voltant de 500 activistes), a comptar, en l'actualitat, amb prop de 4.000.

Però és més, la importància d'Al-Qaeda avui no resideix tant en la capacitat operativa que té, si no més aviat en el lideratge mundial que detén, en la condició d'avantguarda de la gihad neosalafista que persegueix la unificació política del món musulmà. És a dir, s'ha convertit en un moviment global, la finalitat del qual és la instauració d'un califat o imperi polític islàmic que s'estenga des de l'extrem occidental del Mediterrani fins als confins del sud-est asiàtic (Reinares). De manera que ara no és un grup més o menys extens o poderós, sinó que s'ha transformat en un autèntic moviment que incita a la resta de grups islamistes radicals, i arriba a mobilitzar-los i a comptar amb una autèntica xarxa de grups. Uns tenen el caràcter de grup associat, i reben armes, entrenament, finançament i ideologia. Mentre que altres tenen naturalesa de grups afiliats, i encara que no estan directament vinculats a Al-Qaeda, s'inspiren en l'ideari d'aquest. Per tot això, s'afirma que, en el pla internacional, fins ara existien molts grups terroristes distints, però

després de l'11S i la invasió de l'Iraq, les diferències han desaparegut i, en certa manera, pot parlar-se d'una acció conjunta (Gunaratna).

Caldria afegir un tercer canvi: l'aparició del terrorista suïcida, la qual cosa dificulta la prevenció i extrema el perfil de delinqüent per convenció. Des de qualsevol punt de vista, és obvi que el terrorisme suïcida ha convertit aquests atacs en més letals i indiscriminats. Els analistes estimen que en l'actualitat el model de terrorista suïcida tendeix a estendre's i generalitzar-se.

No ningú dubta que després de l'11S el terrorisme ha adquirit una nova escala. Ha deixat de ser un drama intern per a alguns països, per assolir una dimensió universal. Després de les «guerres preventives» d'Afganistan i l'Iraq, tres continents s'han vist involucrats en la major empresa bèl·lica després de la Segona Guerra Mundial. Els atemptats de l'11M, a Madrid, del 7J, a Londres, i altres perpetrats fora del territori europeu confirmen aquesta tendència. Què pot fer el dret penal en un conflicte no sols social i intern, sinó armat i internacional? Com podem trobar un punt d'equilibri entre els drets fonamentals i la seguretat col·lectiva? (Losano). O, potser, la resposta correcta siga que ens trobem immersos en una guerra; una guerra contra Occident; l'anomenada *guerra contra el terror*.

5. Estem en guerra contra el terrorisme? Les doctrines del *combatent enemic*, el *nou terrorisme* com una guerra contra Occident i el *dret penal de l'enemic*

A la pregunta sobre la funció del dret penal davant d'aquest fenomen, tractaré de contestar en el següent apartat. Respecte a la cerca d'un equilibri entre drets fonamentals i seguretat, ja m'he pronunciat al començament, però també em remet al següent epígraf, tot i acceptant ja, encara que només en part, l'opinió de molts pessimistes, per als que l'equilibri s'ha trencat a favor de la idea seguretat (Bergalli). Ara, no obstant, crec oportú centrar-me en l'interrogant sobre l'existència d'una guerra contra el terrorisme.

5.1. La doctrina del combatent enemic i la Llei patriòtica dels EUA

De tots és conegut el terme nord-americà d'«enemic combatent», aplicat a centenars de sospitosos de terrorisme després de l'11S, amb

greus conseqüències per als seus drets i la seua situació jurídica, en no reconèixer el govern nord-americà cap garantia constitucional, ni tan sols la competència per ser enjudiciats per tribunals penals ordinaris. Però, com veurem a continuació, la jurisdicció federal ha començat a revocar aquesta doctrina governamental. El cas més paradigmàtic és el dels presos confinats a la base militar de Guantànamo. Tampoc han d'oblidar-se doctrines com l'«*over reaction*», destinades a combatre amb major eficàcia el terrorisme per mitjà d'una severa reducció, encara que no anul·lació total, de les garanties constitucionals.

Com ja he avançat, els atacs de l'11S de 2001 a les torres del *World Trade Center*, a Nova York, i al Pentàgon, a Washington, van ser l'acte final d'una cadena d'accions terroristes que va suposar una intensificació tant pel que fa al nivell de violència, com pel que fa a la complexitat de l'acció i dels resultats. La reacció del govern nord-americà va ser quasi immediata, i molt semblant a la d'una declaració de guerra. Ràpidament, el Congrés va promulgar reformes profundes del sistema penal.⁵

Entre les reformes més importants es troben les següents: l'eliminació de la separació entre la funció d'intel·ligència dirigida cap a l'exterior (internacional) i cap a l'interior (nacional); es va redefinir el concepte dels delictes de terrorisme; es van augmentar les penes; es van reestructurar les normes bancàries i es va modificar la legislació que regula el blanqueig de capitals; i es van ampliar, extraordinàriament, els poders de la policia per investigar els actes de terrorisme. El gruix de les reformes legals es troba plasmat en la que s'anomena Llei Patriòtica, presentada al Congrés immediatament i aprovada amb gran celeritat.

Alguns dels aspectes principals d'aquestes reformes per combatre el terrorisme recauen sobre garanties constitucionals, com són allò relatiu a la redefinició de la competència dels tribunals ordinaris, tant per emetre ordres que faciliten la investigació, la intervenció telefònica, per exemple, i la potestat legal que permet que un tribunal ordinari revise la conducta d'autoritats de l'executiu per mitjà d'*habeas corpus*, apel·lació o cassació. En tots estos casos, el poder executiu ha retallat sensiblement les competències del poder judicial, i ha manifestat una gran desconfiança en la capacitat del sistema penal ordinari per jutjar

---

5. Seguisc, en part, la conferència presentada en el *Corso di Studi Avanzati di Diritto Transnazionale*, a la Universitat de Trento, pel professor Salas, L. P.: «*La competencia extraterritorial sobre delitos cometidos en el extranjero. La experiencia estadounidense*», 26 d'abril de 2005.

aquests delictes amb efectivitat i salvaguardar els interessos de l'estat a protegir les fonts d'informació que té.

Per exemple, en la Llei FISA, el Departament de Justícia va argumentar que atesa la necessitat de mantindre en secret les investigacions dels serveis d'intel·ligència, era necessari que es designara un número reduït de jutges federals que pogueren conèixer les investigacions. En virtut d'aquesta norma, les ordres judicials emeses conforme a la Llei FISA només poden ser revisades o emeses per onze, dels centenars de jutges federals existents. Cada any, el Departament de Justícia té l'obligació d'informar el Congrés sobre el nombre d'aplicacions remeses a aquests jutges i els resultats d'aquestes. Però, normalment, per no dir sempre, totes les ordres van ser estimades pels onze jutges competents, en matèries com intercepcions telefòniques o escorcolls domiciliaris.

En paral·lel a aquestes reformes, el 14 de novembre de 2001, el president G. Bush va emetre un decret on establia que els tribunals militars són els únics competents per jutjar a estrangers que són o han sigut membres d'Al-Qaeda per actes comesos en contra dels Estats Units o dels ciutadans d'aquests.⁶ El decret estipula que el president serà l'única autoritat competent per formular càrrecs en contra dels sospitosos i que les actuacions de tals tribunals no es podran recórrer davant de cap tribunal ordinari federal o estatal, ni tampoc es podran recórrer davant d'un tribunal internacional.⁷ Aquesta vasta reacció es

---

6. Vegeu *Military Order* en <http://www.whitehouse.com>, de 13 de novembre de 2001. El Col·legi Nacional d'Advocats (ABA) en el seu estudi fa una anàlisi d'aquesta mena de tribunals, que es remunta a la II Guerra Mundial. En aquest s'assenyala que llavors la declaració d'aquests havia sigut precedida de la declaració de la guerra, i es fa notar que, tot i que després dels atemptats de l'11 de setembre no s'hi ha produït una declaració formal de guerra, tampoc és necessària en tant que l'article 21 de la 10 USC § 821, no estableix la necessitat de la dita declaració formal. Vegeu «American Bar Association», *supra*.

7. En un dels primers casos en què un detingut va ser enjudiciat per una comissió militar, l'acusat va presentar un recurs d'*habeas corpus* per qüestionar la legalitat de la detenció a què havia sigut sotmès. Salim Ahmed Hamdan va ser acusat de «delictes de guerra» i processat per una «comissió militar» establerta mitjançant ordres del president, que és l'ens acusador i qui té l'última paraula com a ens revisor de qualsevol decisió o apel·lació. Hamdan va demanar que se'l jutgés davant d'un tribunal militar on tindria amplis drets processals acordats a presoners de guerra i forces militars. El Tribunal Suprem Federal va determinar que els procediments de les comissions militars no compleixen els requisits bàsics d'un judici davant un tribunal militar normal ordinari.

va completar amb l'«Estratègia de seguretat nacional», firmada pel president el 17 de setembre de 2002, de la que deriva l'«Estratègia nacional per combatre el terrorisme», aprovada al febrer de 2003. Aquesta última conté el plans «AD»: *defeat* (derrotar), *deny* (denegar), *diminish* (debilitar), i *defend* (defensar).

Un dels aspectes més debatuts de la normativa antiterrorista nord-americana va ser l'establiment de centres de detencions a la base naval nord-americana a Guantànamo. Centenars de detinguts a l'Afganistan i a altres països han sigut traslladats a aquests centres. Recentment, el Tribunal Suprem Federal ha fallat ja, en diversos casos, sobre la legalitat de la detenció indefinida i ha declarat la competència jurisdiccional dels tribunals ordinaris nord-americans sobre els detinguts a Guantànamo. És a dir, ha qüestionat la tesi governamental en resoldre que no estan sostrets a la competència que tenen i conseqüentment podran revisar l'estatut del cridat *combatent enemy*

Un cas essencial en aquest conflicte, és el cas de *Rasul vs Bush*,⁸ en el qual el Tribunal Suprem Federal va considerar un recurs presentat per un detingut a Guantànamo que estava empresonat com a *combatent enemy*. El detingut va presentar un recurs d'*habeas corpus* davant d'un tribunal federal on qüestionava la legalitat de la seua detenció indefinida. Les autoritats militars van argumentar que en estar detingut en territori estranger i en ser classificat com a *combatent enemy* i no com a presoner de guerra, la qual cosa el subjectaria a la Convenció de Ginebra, els tribunals federals no eren competents per decidir sobre la legalitat de la seua detenció. Així mateix, van argumentar que aquesta matèria era competència del president en la seua funció com a comandant de les forces armades i que, per tant, la separació constitucional de poders limitava la competència judicial. I encara que el Tribunal Suprem Federal no va decidir sobre el fons del recurs, relatiu a la inversió de la càrrega probatòria que pesaria sobre el detingut per sostindre el seu recurs d'*habeas corpus* i aconseguir la seua llibertat, va rebutjar els arguments de l'executiu i va declarar la competència judicial sobre aquesta matèria i sobre tots els detinguts a Guantànamo. Com és natural, aquesta decisió afecta les més de 600 persones actualment detingudes a Guantànamo, les quals han començat ja a presentar recursos en tribunals federals per qüestionar la legalitat de la seua detenció indefinida.

---

8. 542 US, 124 S. Ct. 2686 (2004).

En un altre dels recursos que va arribar al Tribunal Suprem Federal l'any passat,⁹ va considerar el cas d'un detingut a l'Afganistan que era ciutadà nord-americà i estava detingut a una presó militar als Estats Units. El Tribunal va rebutjar l'argument de l'executiu, segons el qual el poder judicial no tenia competència i va decidir que el ciutadà Hamdi tenia el dret de qüestionar davant d'un tribunal ordinari la seua classificació com a *combatent enemic* d'acord amb les regles establides pel Congrés en autoritzar el president per a la detenció d'aquests estrangers. També es va declarar que tenia el dret a ser informat de les proves que van portar l'executiu a concloure que era un *combatent enemic* i a rebatre-les, encara que la presumpció afavorira el govern.

Com immediatament exposaré, aquesta tesi del *combatent enemic* suposa, al meu parer, un clar abús i frau de llei.

5.2. El nou terrorisme com una guerra contra Occident

Igualment, trobem autors que, obertament, qualifiquen la situació de guerra o la matisen quan parlen de guerra no convencional, o *guerra en xarxa*. Per a molts d'ells és justament aquesta qualificació del conflicte com una guerra, la que justifica el recurs a mesures jurídiques tan radicals i a l'elaboració de conceptes com el de *combatent enemic*.

Enfront d'aquestes opinions, més o menys matisades, que accepten l'existència d'una guerra, o que, d'una manera o d'una altra, *expliquen* o obertament justifiquen la diferència radical i substantiva de tractament jurídic, la immensa majoria de la doctrina científica, començant per la nord-americana, s'oposa a aquesta afirmació amb arguments sòlids (Heymann). En primer lloc, apareix un interrogant de caràcter elemental: contra qui estem en guerra? Perquè, conforme a la normativa internacional sobre conflictes bèl·lics, no estem en guerra, o no ho estem enfront del terrorisme internacional d'Al-Qaeda, que no reuneix les característiques jurídiques per ser considerat un dels subjectes en conflicte. No es pot respondre, almenys en l'àmbit jurídic, de manera satisfactòria a aquesta primera qüestió. No hi ha, per tant, ni guerra ni enemic, almenys, insistisc, conforme a la legislació internacional vigent.

---

9. *Hamdi vs Rumsfeld*, 542 US, 2004

En arribar a aquest punt, ja podem recordar una obvietat en l'àmbit jurídic: hi ha dues situacions diferents d'efectes de determinar la normativa aplicable enfront de l'ús de la violència. Així, si estem en «temps de pau» s'apliquen unes lleis i si, al contrari, estem «en temps de guerra» s'ha d'aplicar una altra normativa diferent. Però, allò clar és que *tertium non datur*; o siga, que no existeix, jurídicament parlant, un tercer àmbit normatiu. De manera que si es vol qualificar al terrorisme d'una autèntica guerra i als activistes se'ls vol concedir el rang d'enemics bèl·lics, llavors s'ha d'aplicar la legislació pròpia per a «temps de guerra». En cas contrari, si el terrorisme no és una guerra i els activistes no són enemics, hem d'aplicar el dret penal comú, fins i tot amb totes les especialitats necessàries. Però, una cosa és recórrer a especialitats o excepcionalitats legals per fer front al terrorisme, i una altra, molt distinta, situar-se completament fora del sistema. Això és el que s'ha fet en inventar-se l'estatut de *combatent enemic* o tractar de justificar-ho o explicar-ho en recórrer a la doctrina del *dret penal de l'enemic*. És a dir, s'ha actuat amb un evident frau de llei, en deixar fora del sistema jurídic intern i, al mateix temps fora de la normativa internacional, els sospitosos de terrorisme. S'ha creat *de facto* una zona intermèdia, fosca, i difusa, que queda completament al marge de l'estat de dret.

Com a ningú se li escapa aquesta obvietat, alguns autors s'han precipitat a buscar i justificar l'existència d'aquesta tercera situació. Però, encara que es parli de *nova guerra*, guerra sense fronts, o guerra en xarxa, la veritat és que en l'àmbit jurídic res ha canviat: o estem «en temps de pau» o estem «en els temps de guerra», i cada una d'aquestes dues situacions té un bloc de legalitat definit. Ara com ara, no hi ha la tercera categoria.

Però s'han donat més arguments en contra. Per exemple, l'ús de noves armes pel terrorisme no ens aporta un dada jurídicament decisiva, perquè els terroristes, al llarg de la història, sempre van recórrer a les més mortíferes al seu abast, incloent-hi les d'ús militar. També s'ha dit, amb raó, que, en hipòtesi de guerra, allò decisiu és la participació dels exèrcits. No obstant, l'ocupació de les forces armades com a eix de la lluita antiterrorista s'ha demostrat ineficaç, inútil i impossible que pugui oferir una victòria incondicional. Des d'una altra perspectiva, s'ha argumentat que la nació en guerra permanent atorga un poder il·limitat a l'executiu, que desestabilitza l'equilibri necessari entre els tres poders de l'estat de dret. Així mateix, s'ha observat, agudament, que, precisament, la consideració d'enemics militars és el que busquen els terroristes, per la qual cosa el reconeixement

d'aqueix estatut suposa concedir-los ja una victòria parcial. I, en definitiva, s'ha al·legat que aquestes mesures trenquen el sistema democràtic. La solució, en tot cas, passa bé per l'oportuna remissió a la legislació internacional per a conflictes bèl·lics o, simplement, per l'aplicació del dret penal.

Ara bé, encara que el terrorisme no siga una guerra, i acceptant la dimensió del nou terrorisme, pareix clar que no ens podem quedar igual, que tenim la necessitat de fer front a aquest repte amb les mesures legals pertinents. No obstant, és oportú recordar que ja en la lluita contra el terrorisme intern i clàssic, patit pels grans països occidentals, els estats havien procedit a reformes legislatives que limitaven fortament els drets civils. I aquests instruments legals extraordinaris segueixen, ara com ara, vigents, per la qual cosa poden ser usats perfectament enfront del *nou* terrorisme internacional, i de fet així està succeint.

Crec que ningú qüestiona la necessitat normes excepcionals o especials per combatre eficaçment el terrorisme, encara que la permanent instal·lació d'aquestes en la legislació, desnaturalitza la pròpia essència de les lleis d'emergència o de les lleis temporals, i converteix allò excepcional en la regla general. Aquesta tendència provoca, a més, una força expansiva negativa sobre la resta de disposicions penals que, gradualment, estén l'excepcionalitat a altres àrees de la delinqüència. Al meu parer, és en aquest extrem en què ha de centrar-se el debat. Això és, a decidir quines restriccions als drets i garanties constitucionals poden establir-se, i quines mesures substantives per incriminar i castigar aquests delictes són possibles en el marc d'un estat de dret.

5.3. La doctrina del dret penal de l'enemic

Ja en l'àmbit europeu, s'ha obert camí la doctrina suggerida per autors alemanys del «dret penal de l'enemic» (Jakobs) que, en síntesi, a efectes de garanties, penalitat i règim penitenciari, proposa fixar una severa diferència entre els delinqüents comuns i els terroristes. Justifiquen aquest doble tractament en què aquests últims no són i no es comporten com a autèntics ciutadans, perquè no es limiten només a infringir el dret, sinó que, fonamentalment, tracten de destruir el sistema social. Per consegüent, han de ser tractats com a enemics, per la qual cosa resulta necessària l'elaboració d'un *dret penal de l'enemic*.

El més destacat teòric en l'actualitat de la doctrina del *dret penal de l'enemic*, Jakobs,¹⁰ ha exposat que el dret penal coneix dos pols de regulació. El primer representat en *el tracte amb els ciutadans*, on el dret penal espera l'exteriorització de la conducta per reaccionar amb la finalitat que el càstig confirme l'estructura normativa social. El segon pol s'expressa en *el tracte amb l'enemic*, que ha d'interceptar-se de seguida, fins i tot prèviament a l'exteriorització dels seus actes i al que es castiga per la seua perillositat. L'enemic és vist com una *font de perill*, i com a tal ha de ser tractat. Aquesta és l'única manera de solucionar, al seu parer, el problema dels individus que no permeten la seua inclusió en una constitució ciutadana. Perquè qui no presta una «seguretat cognitiva suficient d'un comportament personal, no pot esperar ser tractat com a persona, perquè, en cas contrari, es vulneraria el dret a la seguretat de les altres persones» (Demetrio Crespo).

Com s'ha dit textualment pels defensors d'aquestes tesis, els enemics no són persones. Per això, es proposa la compatibilitat de «dos drets», un per als ciutadans i un altre per als enemics. Però, com s'ha destacat en la doctrina espanyola, aquesta fórmula ja la proposava Mezger en l'etapa nacionalsocialista amb una altra denominació: *estrany a la comunitat*, que com que equivalia a la moderna expressió «enemic», igualment justificava l'aplicació de «dos drets penals». De manera que en el «dret penal especial» sobren les garanties i es recorre a les sancions indeterminades i indefinides. No obstant, no ha de passar-se per alt que aquelles teories dels *estrany a la comunitat*, dels «associats» o d'«els sers mancats d'interès vital» van nàixer en el si d'un estat totalitari. Però ara, segons crec recordar, no estem en un estat totalitari, sinó en una democràcia. I aquesta doctrina no pareix tindre cap cabuda dins del marc d'un estat de dret. És més, les doctrines del «nou dret penal autoritari», plasmades en la construcció d'un *dret penal de l'enemic*, constitueixen una amenaça directa i greu a la democràcia. Una mínima reflexió ens permet comprovar que els efectes d'això són demolidors, perquè no sols ens arrossega a una deslegitimació de l'estat, sinó que, al seu torn, ens condueix a una legitimació dels terroristes, o de qualsevol altra categoria de nous enemics, crim organitzat, narcotraficants, etc. (Muñoz Conde).

---

10. Jakobs, G.: «*Derecho penal del ciudadano y derecho penal del enemigo*», en Jakobs/Cancio Meliá: «*Derecho penal del enemigo*», Madrid 2003; i d'aquest autor: «*Estudios de derecho penal*», Madrid 1997.

Però el que no mereix considerar-se com a objecte de discussió en el si d'un estat de dret, és l'existència d'una legislació antiterrorista sense subjecció als controls i garanties constitucionals, i com menys als propis d'una situació d'emergència. La democràcia només pot defensar-se amb la democràcia. No pot acceptar-se la tensió «amic-enemic», convertint en un *bàrbar subhumà* o «fanàtic irracional» el terrorista. Des d'ací és fàcil, després, lliscar per la criminalització del crític com a traïdor, entrar en la tensió amic-enemic, adduir que l'única resposta que pot comprendre és la força i, en fi, deixar-se portar per polítiques que ho justifiquen tot (Terradillos Basoco).

D'altra banda, no resulta senzill determinar a *qui* ha de considerar-se enemic, ni *com* s'efectua tal qualificació, ni tampoc *qui* té atribuït aqueix poder extraordinari. Els camins tradicionalment transitats en aquesta direcció, com els perfils criminològics, la pertinença a grups de risc, els delictes de sospita, la perillositat social, o el dret penal d'autor, han sigut severament criticats i rebutjats per la doctrina científica i pareixien feliçment expulsats de les nostres legislacions.

Parlar d'un *dret penal de l'enemic* és una contradicció o un joc retòric, ja que, en sentit estricte, només es pot parlar d'«enemic» dins d'una situació de guerra, i llavors el que ha d'aplicar-se no és el dret penal ordinari, sinó la normativa internacional sobre «usos i costums de la guerra». I per això, tal vegada, la Cort Penal Internacional deu i pot ser també un instrument idoni. De nou, ens situem abans dues úniques alternatives: els juristes hem de triar entre les *over reactions* de l'estat singular; això és, entre l'emergència d'un dret penal excepcional, o entre les institucions del dret internacional fonamentalment contingudes en el Conveni de Ginebra.

La llei penal no pot resoldre tota la complexa trama que origina el terrorisme. En canvi, sí que pot ser una arma molt útil, que seleccione i reprimisca les conductes violentes i els delictes a través dels quals es manifesta. Ha de discutir-se com es lluita, no si es lluita contra el terrorisme. El caràcter *pluriofensiu* d'aquests delictes, en la mesura que ataquen béns individuals com instrument per destruir l'orde constitucional, ha sigut la justificació d'un tractament singular. Però, que siga un problema penal no justifica qualsevol mesura penal. Mostra d'això són la diverses legislacions antiterroristes europees existents, que sense incórrer en la barbàrie d'un *dret penal de l'enemic*, sí que preveuen tota mena de mesures excepcionals.

En el cas espanyol, com en altres europeus, la normativa especial antiterrorista de les dècades dels setanta i vuitanta, va incorporar els

continguts al dret penal i processal comú, i va atorgar carta de naturalesa a un dret d'emergència. Però, quan el sistema jurídic reconeix l'emergència com una situació permanent, aquesta deixa de ser-ho per convertir allò transitori en durador. Aquesta és la crítica essencial que la doctrina ha llançat a les legislacions antiterroristes. Per tant, el debat no està en el dèficit de les mesures legals existents, sinó que, justament, és la contrària, l'excés d'aquestes. De manera que, en suggerir-se la necessitat de noves reformes per anar més enllà del bloc legal ja vigent, l'abisme està molt pròxim. Amb unes altres paraules; si ja hem arribat fins als confins de l'estat de dret, i si volem seguir dins d'aquest model, ens queda ja molt poca capacitat de maniobra. Com a màxim, podrem detindre'ns en els detalls, però difícilment en els continguts essencials.

Certament, en matèria de terrorisme es reafirma una constant en la nostra història legislativa i judicial, que és el caràcter excepcional que té en tots els sentits de l'expressió. Perquè, com ha destacat la doctrina, *«des del segle XIX fins als nostres dies, la política criminal a Espanya ha complit fidelment amb les tesis de l'estreta connexió entre política i dret penal; a cada canvi polític de caràcter liberal ha seguit una política criminal liberal i les involucions autoritàries s'han vist acompanyades per una producció legislativa del mateix caràcter»* (Arroyo Zapatero). Aquests canvis successius de la legislació penal, incloent-hi la terrorista, de comú acord amb els canvis polítics, els hem comprovat molt recentment al nostre país. No obstant, com adverteix Vives Antón, aquesta regla general manté sempre una excepció: *«el càstig de l'apologia que, certament amb diferent amplitud, té una presència constant en la legislació penal de la democràcia espanyola»*. Aquesta excepcionalitat es confirma amb la *Contrareforma* del CP de 1995 en aquesta matèria, a través de la LO 7/2000, de 22 desembre, amb l'ampliació extrema de l'article 578, que unida al ja existent article 607, deixa molt en evidència el càstig genèric de l'apologia com a manera de provocació de l'article 18 del CP. Règim, aquest, que tractava de mantindre's fidel als postulats bàsics d'un dret penal liberal en matèria d'incriminació dels actes preparatoris. Però sense cap dubte, la lluita contra el terrorisme pareix justificar-ho tot, fins i tot encara que, i no només, es faça a costa d'aclaparar fins a extrems intolerables el dret fonamental a la llibertat d'expressió. Il·lustra aquesta naturalesa excepcional, l'atribució absoluta i total de competències a l'Audiència Nacional, que ha esdevingut en una autèntica *vis atractiva* que ha aconseguit fins i tot l'execució de les sentències en aquesta matèria.

Aquest és el retrat de les nostres legislacions actuals, repletes ja de mesures excepcionals per combatre el terrorisme intern, i igualment vàlides per fer-ho enfront del nou terrorisme internacional. En qualsevol cas, ja es va denunciar que tenen major valor simbòlic que funcional, en estar orientades més a definir l'objecte que a proporcionar instruments tècnics per resoldre eficaçment el problema (Terradillos Basoco). Aquesta asseveració ens condueix a la següent qüestió, relativa a la funció i eficàcia del dret penal enfront del terrorisme.

6. Què s'espera del dret penal? Funció i eficàcia del dret penal enfront del terrorisme

El professor Hassemer ha advertit que, durant l'època nacional-socialista i del feixisme a Europa, els penalistes només discutien de «dogmàtica»; és a dir, sobre qüestions tècniques entorn de la teoria jurídica del delicte (concepte general d'acció, relació de causalitat, dol, imprudència, error, etc.), però no atendien a l'entorn polític i social. Al contrari, en els nostres dies s'examinen les lleis penals exclusivament des de l'eficàcia d'aquestes, i es deixen de costat la relació que tenen amb la història i amb la sistemàtica jurídica i, molt en particular, en l'elaboració que se'n fa des dels pressupostos constitucionals. Si continuem actuant d'aquesta manera, beneïm les legislacions actuals i els propagandistes del «nou dret penal autoritari». Per tant, o la ciència del dret penal inclou la discussió sobre la política criminal i les conseqüències d'aquesta, o en cas contrari s'ha de fer la bova.

Però, aquest dilema no és una novetat. Històricament, sempre ha existit temor a reconèixer qualsevol classe de connexió entre dret i política. Aquest temor és patent en els corrents positivistes radicals. Certament, el dilema s'ha aguditzat en els últims temps, probablement com a conseqüència del deteriorament de la funció del dret en general i del punitiu en particular, pròpia dels moments de canvi i incertesa com en el que vivim. Com s'ha posat en relleu, el jurista actual se sent frustrat per la pèrdua de contacte amb la realitat, però es veu al mateix temps abocat a una disjuntiva, perquè si accepta la compenetració entre dret i política, pareix sentir-se constret a negar l'autonomia i el caràcter científic a aquesta disciplina. Però si, al contrari, nega la interrelació entre ambdós, i prima l'autonomia i l'estatut científic del Dret, ha de quedar-se amb els ulls embenats davant de la realitat. De

manera que el preu per la comprensió pot ser la confusió i la por a allò desconegut, mentre que el cost d'una total autonomia científica pot ser la ceguesa (Barcellona).

D'aquesta qüestió ja em vaig ocupar en un altre treball, hi ha prou ací en recordar que aquest debat pot resoldre's si acudim a les idees d'estat de dret, democràcia i drets fonamentals. Així, d'una banda, l'estat de dret, amb divisió de poders, subministra la possibilitat d'una legitimitat fundada en una racionalitat que garantisca la imparcialitat dels procediments legislatius i judicials. Aquest tipus de *racionalitat procedimental* constitueix l'única dimensió possible per assegurar al sistema jurídic un moment d'incondicionalitat i una estructura sostreta a l'atac constant de la contingència. En resum, podrà parlar-se llavors d'una racionalització dels procediments institucionalitzats jurídicament (Habermas).

Convé, en aquest punt, recordar la cèlebre frase de Jefferson: «*Tot govern ha de tindre com a únic fi la preservació dels drets de l'home*». ¹¹ D'ací la necessitat d'establir límits a l'acció estatal, fins i tot si la intervenció de l'estat es justifica a fi d'un major benestar, de tutelar la llibertat o de garantir la seguretat.

De nou, subratlle la conveniència i necessitat d'elaborar el dret penal des de la idea de democràcia. I per què democràcia? Potser, perquè com va dir Radbruch, és l'única forma de govern apropiada per garantir l'estat de dret. ¹² La democràcia és, simplement, una manera d'exercir el poder estatal, més exactament, la manera d'exercir-lo per mitjà del poder del poble. El nucli de la democràcia resideix en la sobirania popular i en el sentit formal no indica el contingut, sinó només la manera de prendre decisions en l'àmbit polític. La democràcia, per tant, és, abans que res, un mètode per prendre decisions, i no apunta al *què*, sinó al *com* s'exercita el poder (Ross).

Ara bé, la democràcia no és un concepte de classe, sinó que únicament pot definir-se respecte d'un ideal. I els ideals democràtics apunten al significat d'aquesta, als valors relacionats amb aquesta manera de govern. És àmpliament conegut que els ideals democràtics es materialitzen en els drets fonamentals. Drets fonamentals que, com ha

---

11. Jefferson, T.: «*Autobiografía y otros escritos*» (traducció d'A. Escotado i M. Sáez de Heredia), Madrid 1987, pàgina 507.

12. Radbruch, G.: «*Derecho por encima de las leyes y leyes que no son derecho*», en «*Derecho injusto y derecho nulo*» (traducció de J. M. Rodríguez Paniagua), Madrid sense datar, pàgina 21.

exposat Vives Antón: «no són només garanties enfront dels poders públics, ni concreció d'una sèrie de valors substantius que la Constitució incorpora, sinó que, tal vegada de mode primari, representen les regles bàsiques de procediment a què ha d'ajustar-se la presa de decisions en tot sistema democràtic».¹³

Des d'aquesta perspectiva, els drets fonamentals són l'essència mateixa de la idea de democràcia, i s'erigeixen en els pilars des dels que s'eleva l'edifici de l'estat de dret. Des d'aquest enteniment, la democràcia apareix com un enginyós sistema d'assignació de poders, amb els delicats equilibris i els mitjans de control d'aquesta. En el seu si, el poder punitiu no escapa a aquest model i ha de configurar-se com a ordre extern necessari per garantir la convivència, des de la idea de llibertat com a valor suprem de l'ordenament jurídic. I sense excepcions; ni tan sols la lluita contra el terrorisme pot escapar-se fora dels límits infranquejables d'un dret penal d'un estat de dret *democràtic*.

En els nostres dies i en les nostres societats, molt pocs tenen l'honestedat de qüestionar obertament el sistema democràtic en la lluita antiterrorista. No obstant, després de discursos retòrics i buits de defensa de l'estat de dret, llisquen propostes autoritàries, plenes de mesures innecessàries, seriosos retalls a les llibertats individuals, i amb restriccions dels drets i garanties constitucionals. Enfront d'aquest discurs astut i hipòcrita, hem de denunciar que la democràcia, l'estat de dret i les garanties d'aquests, són una qüestió de grau, dependent del reconeixement dels drets fonamentals, de la precisió dels límits imposats als poders públics i del grau d'efectivitat dels controls d'aquest sistema de garanties (Ferrajoli).

Avui, davant de les noves amenaces, en particular el terrorisme, s'espera molt del dret penal. La qüestió no és si s'ha de fer quelcom, sinó *com* s'ha de fer. Per descomptat, les lleis penals no poden afrontar tota la complexa trama del terrorisme, però sí que poden i han de ser una arma útil. I el dret penal ha de ser-ho, exposat esquemàticament, a través de les estratègies següents: a) definint nítidament les conductes delictives en què es manifesta i reprimint-les adequadament; b) contribuint a enfortir els poders de l'estat de dret per identificar terroris-

---

13. Vives Antón, T. S.: «*Reforma política y derecho penal*» (Cuadernos de política criminal I, 1977, pàgina 73 i següents; «*Estado de derecho y derecho penal*», en «*Comentarios a la ley penal*», tom I, Madrid 1982, pàgina 1; i més recentement en «*La reforma del proceso penal*» en «*La libertad como pretexto*», València (Tirant), 1995, pàgina 248 i següents.

me amb violència il·legítima; c) proporcionant una normativa eficaç contra el finançament dels grups terroristes; d) proporcionant unes regles d'investigació i procediment que unisquen l'eficàcia precisa amb el respecte al contingut essencial de drets i garanties fonamentals; e) amb mesures penitenciàries que, conjuntament, tendisquen a assegurar, debilitar i fins i tot reinserir els terroristes; f) facilitant la prevenció, que permeti avançar-se a les accions dels terroristes amb la informació i la intel·ligència aportada pels diferents serveis de seguretat de l'estat. Naturalment, les mesures polítiques no les prenc ací en consideració, si bé la importància d'aquestes és capital.

Així, la missió de la ciència del dret penal serà mitjançar entre política criminal i dret penal. Si tot va bé, la discussió continuarà des d'ací. I jo estic convençut que continuarà des d'ací. Perquè, encara que la ciència no pot efectuar l'elecció última, sí que pot i ha de facilitar-la. Qui renunci a determinar científicament (racionalment) els valors d'un sistema, renúncia a discernir entre el bé i el mal i, per tant, adopta una passivitat culpable.

La finalitat d'aquestes línies, exposades per mitjà del recurs a plantejar qüestions i oferir perspectives, ha sigut mantindre fermes els principis bàsics de l'estat de dret. Fora del si d'aquest model d'organització del poder, aquest es converteix en absolut i el dret penal és l'instrument clàssic per emprendre qualsevol camí d'involució a la barbàrie i a la tirania. Ni el terrorisme ni la simplificació de la idea de seguretat són un pretext per escapar del nostre sistema de drets fonamentals. Cal defensar la democràcia enfront dels enemics externs, els terroristes, però també enfront dels enemics interns d'aquesta, el feixisme. Per tot això, acabe dient que només el dret és el futur de la democràcia.

A) BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

- ALBRECHT, P. H.: «El derecho penal en la intervención de la política populista», dins *La insoportable situación del derecho penal*, Granada, Comares, 2000, pàgina 472.
- ARROYO ZAPATERO, L.: «Terrorismo y sistema penal», dins *Reforma política y derecho*, Madrid, 1985.
- ASHCROFT, J.: *FISA Annual Report to Congress* [en línia], 27 d'abril de 2001, <<http://www.fas.org/sgp/news/2001/05/fisa2000.html>>.
- ASÚA BATARRITA, A.: «Apología del terrorismo y colaboración con banda armada: delimitación de los respectivos ámbitos típicos (Comentario a la sentencia de 29 de noviembre de la Sala Especial del Tribunal Supremo)», *La ley*, número 5, 1998.
- ASÚA BATARRITA, A.: «Concepto jurídico de terrorismo y elementos subjetivos de finalidad. Fines políticos últimos y fines de terror instrumental», dins *Estudios jurídicos en memoria de José María Lidón*, Universidad de Deusto, Bilbao, 2002.
- AULESTIA, K.: *Historia general del terrorismo*, Madrid, 2005.
- AYSU: «El terrorismo en Internet», *Ciencia policial*, número 45, 1998.
- BALLESTEROS, M. A.: «Estrategias contra el terrorismo», *El País*, 24 de maig de 2004, pàgina 23.
- BARATA/SILBERNAGL: «La legislazione dell'emergenza e la cultura garantista nel proceso penale», *Dei delitti e delle pene*, número 3, 1983, pàgina 543.
- BARCELONA, P.; HART I MUCKENBERGER: *La formación del jurista* (traducció de C. Lasarte), Madrid, 1977, pàgina 32 i següents.
- BAEYER KATTE: «Voz terrorismo», dins *Marxismo y democracia*, volum 4, Madrid, 1975.
- BERNARDI, A.: «Dissociazione e collaborazione nei delitti con finalitá di terrorismo», *Questione giustizia*, 1982/1.
- BECK, U.: *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*, Barcelona, Paidós, 2002.
- BERGALLI, R.: «Libertad y seguridad: un equilibrio perdido en la Modernidad», dins *El derecho ante la globalización y el terrorismo*, València, Tirant lo Blanch, 2004.
- BRICOLA, F.: «Il pentimento del terrorista, il perdono all'evasore e silenzi della Legge número 646, del 1982», *Politica del diritto*, desembre, 1982, pàgina 493.
- CAMPO MORENO, J. C.: *Represión penal del terrorismo. Una visión jurisprudencial*, Madrid, 1997.

- CANCIO MELIÀ, M.: «Derecho penal del enemigo y delitos de terrorismo. Algunas consideraciones sobre la regulación de las infracciones en materia de terrorismo en el Código Penal español después de la LO 7/2003», *Derecho penal contemporáneo*, número 3, 2003, pàgina 31.
- CARBONELL MATEU, J. C.: «Reflexiones sobre el abuso del derecho penal y la banalización de la legalidad», dins *Homenaje al dr. Marino Barbero Santos*, volum I, Conca, 2001, pàgina 129.
- CLARKE, R. A.: *Cómo derrotar a los yihadistas. Un plan de acción*, Madrid, 2005.
- CUERDA ARNAU, M. L.: *Atenuación y remisión de la pena en los delitos de terrorismo*, Madrid, 1995.
- CUERDA ARNAU, M. L.: «Observaciones en torno a las nuevas figuras de apología», *Boletín de información*, Ministeri de Justicia i Interior, número 1757, Madrid, 1995.
- CUERDA ARNAU, M. L.: «El denominado delito de apología del genocidio. Consideraciones constitucionales», *Revista del poder judicial*, número 56, Madrid, 1999.
- CUERDA ARNAU, M. L.: *Los delitos de atentado y resistencia*, València, Tirant lo Blanch, 2003.
- DEMETRIO CRESPO, E.: «Del derecho penal liberal al derecho penal del enemigo», *Revista de derecho penal y criminología*, número 14, 2004, pàgina 87.
- DESHOWITZ, A. M.: *Why terrorism works: understanding the threat, responding to the challenge* (traducció de G. Rosón), Madrid, 2004.
- DÍAZ, E.: «La justificación de la democracia», *Sistema*, número 66, Madrid, 1985, pàgina 28.
- DÍEZ RIPOLLÉS, J. L.: «Presupuestos de un modelo racional de legislación penal», *DOXA*, número 24, 2001, pàgina 491.
- DÍEZ RIPOLLÉS, J. L.: «El aumento de la criminalidad y la izquierda», *El País*, 9 de maig de 2002, pàgina 14.
- DÍEZ RIPOLLÉS, J. L.: «El nuevo modelo penal de la seguridad ciudadana», *Jueces para la Democracia*, número 49, 2004.
- EBILE NSEFUM, J.: *El delito de terrorismo. Su concepto*, Madrid, 1985.
- FERRACUTI: «Legislación sobre el arrepentimiento en los delitos terroristas. Un primer análisis de los problemas planteados y de los resultados obtenidos en Italia», *RFDUC*, monogràfic 11, 1986.
- FERRAJOLI, L.: *La violencia y la política* (traducció de P. Andrés), Madrid, 1981.
- FERRAJOLI, L.: «Emergenza penale e crisi della girisdizione», *Dei delitti e delle pene*, número 2, 1984, pàgina 271.

- FIGUEIREDO DIAS: «Autoría y participación en el dominio de la criminalidad organizada: el dominio de la organización», dins Ferré Olivé i Anarte Borralló (coordinadors): *Delincuencia organizada*, Huelva, 1999.
- GARCÍA-PABLOS DE MOLINA, A.: *Asociaciones ilícitas en el Código Penal*, Barcelona, 1977.
- GARCÍA-PABLOS DE MOLINA, A.: «Asociaciones ilícitas y terroristas», dins Cobo del Rosal (director) i Bajo Fernández (coordinador): *Comentarios a la legislación penal*, volum II, Madrid, 1983.
- GARCÍA RIVAS, N.: «Motivación a la delación en la legislación antiterrorista: un instrumento de control sobre el disenso político», *Poder judicial*, número 10, 1984.
- GARCÍA SANPEDRO: *Terrorismo: aspectos criminológicos y legales*, 1993.
- GONZÁLEZ CUSSAC, J. L.: «Derecho penal y teoría de la democracia», dins *Historia y derecho. Estudios en homenaje al profesor Arcadi Garcia Sanz*, València, Tirant lo Blanch, 1995, pàgina 449. Publicat també en *Cuadernos jurídicos*, 30, 1995.
- GONZÁLEZ CUSSAC, J. L.: «La contrarreforma penal de 2003», *Revista xuridica gallega*, juliol, 2004.
- GUNARATNA, R.: *Threat and Response*, Eastern University, 2003.
- GUNARATNA, R.: *Inside Al Qaeda*, Inbunden, Columbia University Press, 2002.
- GUNARATNA, R.: *Global Terror*, New York University Press, 2002.
- GUNARATNA, R.: *The Changing Face of Terrorism*, International Specialized Book Services, 2004.
- GUNARATNA, R.: *International Terrorist Support Networks*, C. Hurst & Co. Publishers, 2004.
- GUNARATNA, R.: *Inside Al Qaeda: Global Network of Terror*, Berkley Publishing Group, 2003.
- HABERMAS, J.: *Escritos sobre moralidad y eticidad* (traducció de M. Jiménez Redondo), Barcelona, 1991, pàgines 148-172.
- HASSEMER, W.: «Rasgos del derecho penal moderno», *ADPCP*, 1992, I, pàgina 243.
- HEYMANN, P. B.: *Terrorism, freedom and security*, Cambridge, 2003.
- HARDMAN, J.: *Encyclopedia of Social Science*, Nova York, 1937.
- HOFFMANN, B.: *A mano armada. Historia del terrorismo* (traducció de Morán), Madrid, 1999.
- IGLESIAS RÍO, M. A.: *La dudosa legitimación de la figura del delincuente arrepentido-colaborador como medio de investigación criminal* [en línia], 2005, <www.datadiar.com>.
- IGNATIEFF, M.: *El mal menor* (traducció de M. J. Delgado Sánchez), Madrid, Taurus, 2004.

- JAKOBS, G. I M. CANCIO MELIÀ: *Derecho penal del enemigo*, Madrid, 2003.
- LAMARCA PÉREZ, C.: *Tratamiento jurídico del terrorismo*, Madrid, 1985.
- LAMARCA PÉREZ, C.: «La última recepción de la normativa antiterrorista en la legislación común», *ADPCP*, 1989.
- LAMARCA PÉREZ, C.: «Sobre el concepto de terrorismo», *ADPCP*, 1993.
- LAMARCA PÉREZ, C.: «Análisis de los proyectos en materia de terrorismo», dins Zúñiga Rodríguez, Méndez Rodríguez i Diego Díaz-Santos (coordinadors): *Derecho penal, sociedad y nuevas tecnologías*, Madrid, 2001.
- LAQUEUR, W.: *A History of Terrorism*, Nova Jersey, 2001 (traducció: *Una historia de terrorismo*, Barcelona, 2003).
- LAQUEUR, W.: *Why Terrorism will Fall*, 2002 (traducció: *La guerra sin fin*, Barcelona, 2003).
- LEWIS, N. A.: «After september 11, a little known court has a greater role» [en línia], *New York Times*, 3 de maig de 2002, <<http://www.nytimes.com/2002/05/03/national/03INTE.html>>.
- LOSANO, M. G.: *El derecho ante la globalización y el terrorismo*, València, Tirant lo Blanch, 2004, pàgina 9.
- KEANE, J.: *Democracia y sociedad civil* (traducció d'A. Escotado), Madrid, 1992.
- MAQUEDA ABREU, M. L.: «Políticas de seguridad y estado de derecho», dins *Serta: in memoriam Alexandri Baratta*, Universitat de Salamanca, 2004, pàgina 1287.
- MACCORMICK, N.: *Legal right and social democracy*, Oxford, 1982.
- Mendoza Buergo, B.: *El derecho penal en la sociedad del riesgo*, Madrid, Civitas, 2001.
- MESTRE DELGADO, E.: *Terrorismo y Audiencia Nacional*, Madrid, 1987.
- MESTRE DELGADO, E.: «Aspectos técnico-jurídicos de la lucha contra el terrorismo en la Europa Occidental», ponència presentada al Congreso Internacional sobre Violencia y Criminalidad, Madrid, 1989.
- MUÑOZ CONDE, F.: *Derecho penal. Parte especial*, València, Tirant lo Blanch, 2004.
- MUÑOZ CONDE, F.: «El nuevo derecho penal autoritario», dins *El derecho ante la globalización y el terrorismo*, València, Tirant lo Blanch, 2004, pàgina 161 i següents.
- MUSCO, E.: «La premialità nel diritto penale», dins *La legislazione premiale*, Milà, 1987.
- NAPOLEONI, L.: *Yihad. Cómo se financia el terrorismo en la nueva economía* (traducció d'A. Jokis i J. A. Bravo), Barcelona, 2004.
- NAVARRO CARDOSO, F.: «El derecho penal del riesgo y la idea de seguridad», dins *In memoriam Alexandri Baratta*, Universitat de Salamanca, 2004, pàgina 1131.

- O'SULLIVAN: «Terrorismo, ideología y democracia», dins O'Sullivan i altres: *Terrorismo, ideología y revolución*, Madrid, 1987.
- ORTS BERENGUER, E. I J. L. GONZÁLEZ CUSSAC: *Compendio de derecho penal (Parte general y parte especial)*, València, Tirant lo Blanch, 2004.
- OTTENHOF: «¿Terrorismo o terrorismos? Diálogo sobre un singular plural», *ADPCP*, 1989.
- PÉREZ NUÑO, A. E.: *La seguridad jurídica*, Barcelona, Ariel, 1991.
- PIGNATELLI: «Criminalità organizzata, diritto premiale ed uscita dall'emergenza», *Questione giustizia*, número 4, 1985.
- PISAPIA, A.: «Terrorismo: delitto político o delitto comune?», *Giustizia penale*, 1975, pàgina 263.
- PORTILLA CONTRERAS, G.: «Terrorismo de estado: los Grupos Antiterroristas de Liberación (GAL)», dins *Homenaje al dr. Marino Barbero Santos*, Conca, 2001.
- PORTILLA CONTRERAS, G.: «El derecho penal y procesal del enemigo», *Jueces para la Democracia*, número 49, 2004.
- PORTILLA CONTRERAS, G.: «La legislación de lucha contra las no-personas: represión legal del enemigo tras el atentado del 11 de septiembre de 2001», *Revista Mientras Tanto*, número 83, 2002.
- PRITTWITZ, C.: *Stafrecht and Risiko. Untersuchungen zur Krise von Strafrecht und Kriminalpolitik in der Risikogesellschaft*, Frankfurt, Klostermann, 1993.
- PRITTWITZ, C.: *Krieg in Frieden? Grund und Grenzen der Unterscheidbarkeit von Strafrecht und Krieg* (traducció de F. Navarro Cardoso: «¿Guerra en tiempos de paz? Fundamento y límites de la distinción entre Derecho penal y guerra»), *Revista penal*, 14, 2004, pàgina 174.
- PRITTWITZ, C.: *Krieg als Stafe-Strafrecht als Krieg*, Festschrift für K. Lüderssen, Baden-Baden, 2002.
- QUINTERO OLIVARES, G.: *Adónde va el derecho penal. Una reflexión sobre las leyes penales y los penalistas españoles*, Madrid, 2004.
- RAMONET, I.: *Guerras del siglo XXI*, segona edició, Barcelona, Mondadori, 2002.
- RAWLS, J.: «Las libertades fundamentales y su prioridad», dins *Libertad, igualdad y Derecho* (traducció de G. Valverde Gefael), Barcelona, 1988.
- REINARES, F.: *Terrorismo y antiterrorismo*, Barcelona, 2001.
- REINARES, F.: *State and societal reactions to terrorism*, Oñati, 1997.
- REINARES, F.: «¿Qué estrategia tiene el terrorismo internacional?», *El País*, 8 de juliol de 2005.
- ROSS, A.: *¿Por qué democracia?* (traducció: R. J. Vermengo), Madrid, 1989, pàgina 24 i següents.

- RUIZ MIGUEL, C.: *Servicios de inteligencia y seguridad del estado constitucional*, Madrid, 2002.
- SERRANO PIEDECASAS, J. R.: *Emergencia y crisis del estado social*, Barcelona, 1989.
- SILVA SÁNCHEZ, J. M.: *La expansión del derecho penal*, segona edició, Madrid, Civitas, 2000.
- STURM, C.: «Zur Bekämpfung terroristischer Vereinigungen –Ein Beitrag zum Gesetz vom 18 August 1976», dins *Monatsschrift für deutsches Recht (MDR)*, 1977, pàgina 1.
- TERRADILLOS BASOCO, J.: *Terrorismo y derecho*, Madrid, 1988.
- TERRADILLOS BASOCO, J.: «El delito de terrorismo en el Proyecto del Código penal», *CJ*, número 9, 1993.
- VERCHER NOGUERA, A.: *Antiterrorismo en el Ulster y en el País Vasco*, Barcelona, 1991.
- VERCHER NOGUERA, A.: «Terrorismo y reinserción social en España», *La ley*, 1994.
- VERCHER NOGUERA, A.: «Terrorismo y reinserción social. Nuevas perspectivas», *La ley*, 1996.
- VIVES ANTÓN, T. S.: «Apología del delito, principio de ofensividad y libertad de expresión», dins *Estudios de derecho constitucional. Homenaje al profesor dr. Joaquín García Morillo*, València, 2001.
- VIVES ANTÓN, T. S.: *La libertad como pretexto*, València, Tirant lo Blanch, 1995.
- VIVES ANTÓN, T. S.: «Principios penales y dogmática penal», dins *Estudios sobre el Código Penal de 1995*, CGPJ, Madrid, 1996, pàgina 39 i següents.
- VIVES ANTÓN i altres: *Derecho penal. Parte especial*, València, Tirant lo Blanch, 2004.

B) WEBS EN INTERNET

www.fride.org/home/HOME.aspx

www.pupress.princeton.edu/chapters/s7578.html

www.gpoaccess.gov/911/index.html

www.realinstitutoelcano.org/documentos/178.asp

www.policyreview.org/aug04/laqueur.html

www.clubmadrid.org/cmadrid/index.php?id=214
spanish.safe-democracy.org/
opendemocracy.net/debates/sigue-2124.jsp

www.9-11commission.gov/staff_statements/index.htm

www.un.org/issues/docs/d-terror.asp

www.webislam.com/numeros/2004/251/noticias/debate
<http://www.idss.edu.sg>